

על אומנות של אמונה ואמונה של אומנות

האומנות והתרבות הינן חלק מובנה בתוך הווייתו וחיייו של האדם והחברה. אין חברת אנשים נאורה ללא תרבות, מוסיקה, ציור או כל ביטוי אומנותי אחר. השאלה העומדת לפתחינו היא, מה הן הדרכים הנכונות והראויות לשלב את כוחות החיים היהודיים והרוחניים עם כוחות התרבות והאומנות, ולמזגם לידי השלמה והעצמה ולא להביאם לידי קונפליקט וחיכוך. ישנן דרכים רבות לאדם לבטא את עצמו. בהילוכו, בבגדיו, בתסרוקתו, בטון דיבורו, בשפת גופו, בשירתו, בצירוף, בריקודיו, בפיסולו, בכתיבתו ובעוד גוונים רבים ומרובים של ביטוי. הצד השווה לכל אלו הוא פעולה שהאדם עושה, פעולה שיש בה הוצאת דברים מן הפנים אל החוץ. פעולה של החצנת רגשות, דמיונות, תובנות, מחשבות, הגיגים, כישרונות וכוחות יצירה ונפש.

א. החצנה - הפנמה

בלי קשר לסוג האומנות - בין אם זה ציור או מחול וכדו', יש לכאורה מעין מסלול התנגשות מהותי ומובנה בין עולמה של היהדות לבין האומנות והתרבות. מסלול ההתנגשות הזה נע על הציור והמסלול של החצנה-הפנמה.

לפי הבנתי את עולמה של היהדות - מגמתה הכללית הינה הפנמה. ההפנמה כרוכה וקשורה בענווה, בצניעות, בביישנות, במגמה של התכנסות - 'כבודה בת מלך פנימה', 'מתן בסתר', 'אין ברכה שרויה אלא בדבר הסמוי מן העין', בלבוש מכסה ובהתרחקות מההבלטה וההתבלטות, מגאווה ומאגו מוחצן ומנופח. הדרישה למלבוש צנוע, לדיבור צנוע, לאורח חיים צנוע ולענווה, מבטאת מגמה חינוכית רוחנית ונפשית שכיוונה אחד - פנימה. יש דברים שאין מדברים עליהם, ואם כן - אז זה נעשה באופן הראוי עם האנשים המתאימים ובדיסקרטיות המתבקשת. יש נושאים שלא דנים עליהם בפרהסיה - ענייני עריות, חדר מיטות, בינו לבינה ושאר עניינים נפשיים ואישיים, פסיכולוגיים ופסיכיאטריים הבאים מתוך מעמקי הנפש פנימה. אולי רוח הדברים העולה מאיגרת הרמב"ן מבטאת את הרעיון:

על כן אפשר לך איך תתנהג במידת הענווה ללכת בה תמיד: כל דברך יהיו בנחת, וראשך כפוף, ועיניך יביטו למטה לארץ ולבך למעלה, ואל תביט בפני אדם בדברך עמו, וכל אדם יהיה גדול ממך בעיניך, ואם חכם או עשיר הוא - עליך לכבדו, ואם רש הוא ואתה עשיר או חכם ממנו - חשוב בלבך כי אתה חייב ממנו והוא זכאי ממך, שאם הוא חוטא, הוא שוגג ואתה המזי. וכל דברך ומעשיך ומחשבותיך בכל עת, חשוב בלבך כאילו אתה עומד לפני הקב"ה ושכינתו עליך, כי כבודו מלא עולם, ודברך יהיו באימה וביראה כעבד לפני רבו, ותתבייש מכל אדם, ואם יקראך איש אל תענהו בקול רם, רק בנחת, כעומד לפני רבו. ולעומת זאת, האומנות - מגמתה הפוכה. להוציא החוצה, לבטא, לא להתבייש, לא להגביל, לחדד, להחצין, להיישיר מבט, לאתגר ולעורר, להתסיס ולגרות. בתרבות העכשווית אין דבר שהוא מחוץ לתחום, ואין דברים שהצנעה יפה להם. ההיפך - ככל שהנושא הוא נושא שהצנעה

יפה לו - הרייטינג יפה לו עוד יותר. אם כן, כיצד לכאורה ניתן לנוע על הציר הזה של החצנה-הפנמה כאשר המגמה האחת היא פנימה ואילו השנייה כיוונה הוא בדיוק הפוך – החוצה? כדי להמחיש את המתח המובנה הזה אתן שתי דוגמאות. לפני מספר שנים הנחיתי תכנית טלוויזיה שעסקה בייעוץ משפחתי. אל התכנית הוזמנו זוגות, הורים וכדו', שהעלו דילמות ושאלות מתוך חיי המשפחה, וצוות שישב באולפן, שכלל פסיכולוג/ית, מטפלת/משפחתי/ת, יועץ, רב/נית וכדו', ניתח את הסוגיה והציע מספר גישות ופתרונות. באופן טבעי, תכנית שכזו חושפת דברים אישיים, אינטימיים, תוך משפחתיים ותוך זוגיים. התלבטתי עם עצמי רבות בכמה היבטים. מצד אחד, נושאים כאלו הם נושאים בעלי פוטנציאל רייטינג טוב, והם נותנים מענה ליצר המציצנות הקיים אצל כל אחד מאתנו לדעת מה קורה אצל האחר. אולם מצד שני יתכן מאוד שהנושאים שהזוגות מעלים מעניינים ורלוונטיים לזוגות רבים הצופים בתכנית ונותנים להם כיוון ופיתרון מבלי להיחשף. מצד שלישי קשה לי כמנחה דתי, האמור להנחות ולשאול שאלות מכוונות ואפילו קשות, להיכנס לתוככי חדר השינה ולשאול שאלות אינטימיות, שאולי מתבקשות לצורך התכנית, אך מתנגשות עם הדרך שבה חונכתי לטפל בבעיות אלו. דוגמא נוספת. כתבתי תסריט לסרט שאמור היה לתאר חיי זוג צעיר, והקורה ביניהם בחיי הזוגיות - בבית, בעבודה, בשעות הפנאי, ביחסיהם עם המשפחה המורחבת ובקשריהם עם ילדיהם שלהם. הסרט - שהיה אמור לשקף מערכת שלמה של זוגיות, ולתאר את הקורה במטבח, בסלון, בגינה ובחדרי הילדים, נתקע איכשהו כשהגעתי לחדר השינה. מצד אחד - חדר השינה הוא חדר משמעותי בזוגיות. הוא חלק חשוב בבית. איך אני יכול להתיימר לכתוב תסריט על זוגיות ולדלג עם חדר כל כך חשוב ומשמעותי בתהליך הזוגיות והאינטימיות? מצד שני - איך אני כיוצר, ככותב, אמור לטפל בענייני חדר השינה? הרי הגדרים ההלכתיים, הערכיים, המוסריים והאישיים שלי כל כך שונים מהמקובל בעולם היצירה הכללי. והנה מצאתי את עצמי מסורס ואילם בבואי לעסוק בסוגיה כמו זוגיות, מבלי יכולת למצוא פיתרון מקצועי, אישי והלכתי, כיצד לטפל בסוגיית 'חדר השינה'.

ב. קונפליקט - השלמה

מסלול התנגשות נוסף הוא המסלול הנע על הציר של קונפליקט והשלמה. כל סטודנט מתחיל לתקשורת, תסריטאות, כתיבה וכדו', יודע לדקלם מייד את הצורך ביצירת קונפליקט. הקונפליקט הוא הליבה של היצירה, האומנות והכתיבה. הקונפליקט מחדד, מעמת, מציב זה מול זה אנשים, דעות ומצבים. הקונפליקט נותן את המתח, את הדינמיקה ואת החיות לעלילה. אולם מצד שני, פעמים שמתוך שיקולים חינוכיים ורוחניים, אנו מעוניינים דווקא לעמעם את הקונפליקט, ולנסות להגיע לאיזו שהיא השלמה, שלמות, אולי אף שלוה. אנו שואפים לאמירה ערכית ומוסרית ברורה, ולא דווקא לסיום הקונפליקט עם סימן שאלה ותמהון לבב. הייתי שותף לכתיבה של שלושה ספרים לנוער שיצאו בהוצאת 'דיעות אחרונות': 'כח 12', 'כח 13' ו'שלם יותר מלב שבור'. אלו הם ספרי עלילה, המתארים אירועים הקשורים לנוער ולקורות אותו. מכיוון שבאתי אל כתיבת הספרים לא כסופר אלא כמחנך, המנסה להשתמש בספרים ובסיפור ככלי חינוכי ערכי וכבמה להעברת מסר, ממילא גם סיום העלילה היה בהתאם. בכל הספרים העלילה מסתיימת באופן חיובי, על הצד היותר טוב, תוך כדי אמירה חינוכית וערכית. המעניין הוא שחלק מהביקורות שקיבלתי על ספריי אלה, היו בדיוק על הנקודה הזו. חלק מהביקורות טענו שהכול בסוף מסתדר יותר מדי טוב. שלא השארתי קרעים, פצעים ושריטות,

אלא שבסופה של העלילה הדברים הסתדרו והגיבורים מצאו את מקומם בשלום. בהתחלה לא כל כך הבנתי את הביקורת הזו - וכי מה אכפת לכם שהספר נגמר טוב? שגיבור העלילה מוצא את עצמו, את זהותו או את משפחתו? מה אכפת לכם שבסוף הייתה החלמה, שיקום, ריפוי, ושהעלילה הסתיימה ב'הפי-אנד'? לקח לי זמן להבין שהסגנון הזה איננו מתאים לספרות ולאומנות העכשווית. זו האחרונה, אולי כחלק מהתפיסה הפוסט-מודרנית המקדשת את השבר, הספק, ההתחבטות, ההתלבטות, הקרע וסימן השאלה, ומתקשה לקבל שיש גם אמירות ואמיתות מוחלטות בעולם, הבאות לידי ביטוי גם בעולם היצירה והאומנות.

ג. גופניות וחושניות

מן המפורסמות, שמספר מקצועות באומנות רויים ביצריות, חושניות ודומיהן. ודאי שהמחול והציור גדושים יותר ממקצועות אחרים במינון גבוה יותר של הנ"ל. המחול הוא ביטוי של הגוף, הנפש והאישיות של הרקדן והרקדנית. המחול הוא סיפור המסופר דרך התנועה של המחוללים. באופן טבעי, כשהגוף הוא כלי העבודה, נותנים הרקדן והרקדנית ביטוי לכל מרכיביו. לא צריך להיות רב מחמיר או מחנך דגול כדי לשים את האצבע על נקודות ההתנגשות המהותיות בין העולמות כפי שהם. גם חלקים בציור ובפיסול, העוסקים בגוף האיש או האשה, מעוניינים לקחת את הצופה למחוזות, לחושים, לגירויים ולדגשים שלא תמיד עולים בקנה אחד עם המגמות החינוכיות של תורתנו.

השימוש באלמנט הפיזי והגופני לצורך הביטוי האומנותי הינו אבן יסוד באומנות ובתרבות. לעומת זאת, בעולמה של היהדות שימוש מוגזם ומוחצן בגוף האדם מהווה הפרה של קווים אדומים מקובלים. גם אלו שמוכנים למתוח את הקו והגבול בעניין שירת נשים למשל, יתקשו מאוד לעשות זאת בסוגיית הריקוד והמחול.

ד. טוטאליות וצנזורה

יש באומנות אלמנט משמעותי של טוטאליות, של הליכה עם דבר 'עד הסוף'. תחושה שאמן אמיתי אינו צריך ואינו יכול להכפיף את עצמו לכל מיני ענייני 'נימוסים והליכות', אלא עליו ללכת עם האמת שלו 'עד הסוף'. זה אחד ההסברים לעניין העירום בסרטים או במחזות. התסריטאים, הבמאים, השחקנים והאומנים יסבירו שכניסה לדמות, שיצירה, שביטוי אומנותי צריכים להיות טוטאליים וחסרי פשרות. שחקנים מקדישים שנים רבות ליכולת 'להיכנס לדמות', להתערטל פיזית ונפשית כדי לבטא במלוא העוצמה והכנות האומנותית את שרצונם לבטא.

גורמים שכאלה מתקשים ואינם מוכנים לקבל שום קו של פשרה, צנזורה או אפילו עידון מסוים. הם רואים בכך פגיעה בחופש האומנות והיצירה, חדירה לעולמם הפנימי והנפשי והגבלת אופני הביטוי באופן העוצמתי והמקסימלי ביותר.

ברור שמציאות זו איננה יכולה לדור בכפיפה אחת עם עולמה של יהדות. עולם זה מבקש מהאדם להתעדן, להשתנות, לקבל על עצמו מגבלות, גדרים וסייגים, בין אם הם באים מתוך האדם פנימה ובין אם הם נורמות חברתיות ותרבותיות מקובלות ונורמטיביות.

נקודה זו נוגעת בסוגיית הליבה הרוחנית-השקפתית-הגותית היהודית ובסוגיית הליבה האומנותית-תרבותית-יצירתית. השאלה היא מי ומה במרכז, ומי ומה מכפיפים את עצמם ומה ולמי. בעולמה של היהדות בורא העולם, מצוותיו ועבודתו הם במרכז, ועל האדם לכוון עצמו ולהכפיף עצמו למגמה הזו. מגמה זו דורשת ממנו להשתנות, להתעדן, להתפתח ולסנכרן את עולמו האישי עם עולמו הרוחני-האמוני.

בעולם האומנותי, היוצר ויצירתו הם במרכז, ועל המציאות להתאים עצמה למציאות ולמקום שבו נמצא היוצר.

ה. יצר-יוצר – יצירה

למה אנו בעצם יוצרים אומנות ותרבות? מה המניע של היוצר? האם פרנסה, כבוד, מעמד, חשיפה הם המניע העיקרי והבסיסי שלו, או שיש לו גם שאיפות חינוכיות-רוחניות-חברתיות-פילוסופיות? מאיזה מקום באישיות ובנשמה בוקעת היצירה - ממקום של אגו או ממקום של התבטלות? ממקום של קדושה ונקיות או ממקום יצרי ואולי אף בהמי ונמוך? אנו יודעים וחשים שדווקא באומנות וביצירה יש הפוטנציאל לגלות את הרגיש והעדין שבתוכנו. הרצון ליצור ניגון, סיפור, ציור או מחול, לוקח אותנו למקומות רגישים, עמוקים ואמיתיים בתוכנו. מכיוון שהיצירה תעמוד למבחן הקהל והכלל - חש האומן והיוצר שאין הוא יכול לזייף. בשונה אולי משיעור או הרצאה בת חלוף, שבה גם אם המרצה הגיע לא מוכן הוא יכול קצת לעגל פינות ולצאת ממנה איכשהו, הרי שיצירתו של האומן איננה בת חלוף. היא נשארת זמן רב על המדף, על הדיסק, על הבמה או על הקיר. היא נתונה לביקורת ולמבחן הקורא, הצופה והמבקר. הוא יבחן כל פרט, כל צליל וכל ניחוש ומשיכת צבע, והוא יעקוב אחרי העלילה ואחרי החומרים שבהם השתמש האומן. מתוך כך האומן מחפש בעצמו את נקודת האמת האישית והמקצועית, את האמירה והאמת שלו, את העדין והרגיש שבנשמתו, ויצירה שכזו הנובעת ממקום טוב ונכון בנשמה - יש בכוחה לחולל פלאות. נסתכל על עצמנו וניזכר עד כמה השפיעו עלינו וחקוקים בתוכנו ספרים שקראנו בילדותנו, ציורים שראינו ונשארו טבועים בתוכנו, שירים ששמענו או סרטים שראינו. עד כמה רב היה כוחם ורבה הייתה השפעתם עלינו. עד כמה הם היו חלק ונדבך מתבנית נוף ילדותנו ותרבותנו.

ו. רגש ושכל

יש באומנות וביצירה משהו היכול לשמש 'כביש עוקף שכל'. בדורנו השכלתני, הרציונליסטי והביקורתי, יש בכוחה של אומנות טובה לעקוף את כל זה ולגעת ישר בנשמה. פתאום בא איזה שיר טוב כמו "אנא בכוח", מקבל לחן מדהים וביצוע מרטיט, ובן לילה הופך לנכס צאן ברזל של המוסיקה. לא רק ברדיו ובהופעות, אלא גם כחלק מהניגונים המושרים בבתי הכנסת. נזכיר גם את "ונתנה תוקף" של יאיר רוזנבלום, כדוגמא ללחן וביצוע שחדרו לבתי הכנסת והפכו להיות חלק מתפילת ראש השנה ויום הכיפורים. כל זה רק מלמד על כוחה של יצירה, כוחו של ניגון ויכולתו לפגוע ישר בנימים הרגישים ביותר של הנשמה הפרטית ושל נשמת הכלל והציבור. אחד הספרים רבי השפעה על רבים וטובים זה שנים רבות הוא הספר 'איש צדיק היה' על ר' אריה לוי זצ"ל. אינני יודע לאיזה ז'אנר לשייך את הספר הזה - עלילה, פרודה, דוקומנטרי או דתי... מה שאני כן יודע, שכישרונו של הסופר שמחה רז ביחד עם אישיותו של ר' אריה לוי יצרו ספר מונומנטאלי, רב שנים, תפוצה והשפעה. חיי רבים וטובים מאתנו, בארץ ובחו"ל, במשך שנים רבות השתנו במידה זו או אחרת בעקבות קריאת הספר, פעם אחר פעם. קראנו ונעשינו רגישים יותר, עדינים יותר. ניסינו להיות קצת דומים יותר לר' אריה. כולנו יודעים להגיד בעל פה ומתוך שינה "הרגל של אשתי כואבת לנו...". מה זה אומר? זה אומר שגם ספר שכולו טוב וצדיקות, תום וטוהר יכול להיות ספרות קלסית בעלת אורך חיי מדף של שנים ובעלת השפעה עצומה. מה זה אומר שספריו של הרב סבתו - הנקיים מכל בדל של גסות, רוע, ניבול פה, פריצות ודומיהם - הם רבי מכר הנקראים על ידי כלל הציבור? זה אומר שאפשר אחרת.

ז. גלגולו של ניגון

אחד מגדולי נגני הקלרינט, ידידי הטוב והאהוב, הכליזמר משה (מוסא) ברלין, אמר לי פעם שכשהוא מאזין למוזיקת כליזמרים, הוא מייד יודע לזהות אם הנגן הוא יהודי. בהתחלה לא הבנתי אותו ולא חשבתי שאכן ניתן לזהות את דתו או לאומיותו של האומן רק לפי נגינתו. אולם שנים רבות של חברות עמוקה, של נסיעות רבות לפולין, של האזנה משותפת למוסיקה ושל השתתפות בפסטיבלים של כליזמרים בארץ ובעולם לימדו אותי להבין את דבריו ולראות את צדקתם. לכאורה כל נגני הקלרינט נושפים באותה צורה, אוחזים את אותו הכלי ומנגנים לפי אותם תווים. אבל רק לכאורה. כי מאחורי הנגינה מסתתרת לה הנשמה היתירה של הנגן, ונשמה זו באה לידי ביטוי בצלילים עדינים, בדקויות, בסלסולים וקישוטי נגינה, שרק אוזן רגישה יכולה להרגיש בהם. אינו דומה נגן קלרינט יהודי שכל חייו גדל באווירה יהודית לנגן קלרינט גוי שגדל בקונסרבטוריון בפראג או בווינה, וכל נגינתו היא מתווים או מהאזנה לדיסקים. זה אותו הכלי אבל לא אותה המנגינה, זו אותה הנשיפה אך לא אותה נשימה ונשמה יתירה.

דומני שניתן להחיל את התובנה הזו של מוסא לגבי שאר מקצועות היצירה והאומנות. ניתן לחוש אם היצירה באה ממקום עדין בנשמה או ממקום יצרי. אם המחול הוא מחול המבטא תפילה וערגה או מחול המבטא מיניות ותאוה. ניתן לחוש אם הסופר כותב את ספרו כדי להאדיר את שמו, או כדי להרוויח כסף, או אם ספרו נכתב מתוך תחושת שליחות ורצון להוסיף נדבך ומרכיב חשוב בפרהסיה היהודית בספרות ובתרבות.

ה. Win-Win או Win-Loose

תיאורטית ומעשית שתי דרכים מרכזיות ניצבות בפנינו בהתמודדותנו עם יחסה של היהדות לעולם היצירה, התרבות והאומנות. הדרך האחת היא הדרך הרואה באומנות וביצירה אויב ואיום - איום על ההלכה, על נפש האדם, על הצניעות ועל ההיגיינה התרבותית והחברתית. דרך זו אומרת ליוצר, לאומן, לרקדנית וכדו' - או... או... אין שני מלכים יכולים לדור בכפיפה אחת. הליכה על המסלול הזה נקראת בשפה העסקית כניסה למסלול של win-loose. מצב של מנצח-מנוצח. מצב כזה אולי מחויב המציאות בעולם העסקי, אך הוא עלול להיות הרה אסון בחיים החינוכיים והתרבותיים, מכיוון שהיוצרים המונעים מתוך דחף עמוק פנימי ועוצמתי לא יוכלו לכבוש יצירתם. היא תתפרץ מתוכם כך או אחרת. אם נציב את האפשרויות הללו בפני תלמידינו וחניכינו, חשש גדול בלבי שרבים וטובים מתוכם יבחרו בדרך היצירתית הצבעונית יותר, שהרי אי אפשר לדכא ולחנוק כוחות נפש ויצירה. עלינו ליצור מעטפת תומכת היודעת להוציא מן המתח הזה כוחות טובים, ולתעל אותם ליצירה בגבולות גזרה נכונים פתוחים אך לא מופקרים. גישה מחמירה שתכניס אותם לפינה, תגביל ותטריד, תאלץ את היוצרים לרעות בשדות זרים ורחוקים מעולמה של יהדות.

המגמה שעלינו לנקוט בה איננה מגמה של התנגשות בין לבין, בבחינת או או. האסטרטגיה הראויה בעת הזו היא זו המהלכת על מסלול ה-win-win. גישה שבה שני הצדדים יצאו מנצחים, ששני הצדדים לא יצאו מ'העימות' וכל תאוותם בידם, אלא אלו יבינו את עולמם הפנימי והתרבותי של היוצרים והאומנים, ואלו יבינו את הצורך ליצור בתוך גבולות ונורמות הלכתיות, מוסריות, ערכיות ויהודיות.

ט. פסיביות ואקטיביות

אי אפשר ולא נכון יהיה להתעלם מכוחה של האומנות והיצירה. מאידך גם אי אפשר להתעלם מגבולותיה של ההלכה, של המסורת ושל המקובל בעולמה של היהדות, גם את נמתח ונרחיב את גבולות הגזרה ככל הניתן.

עלינו לעודד יצירה באופן אקטיבי, ולא רק להמתין פסיביים להתרחשויות כמשגיחי כשרות, ואז להגיב או למזער נזקים. עלינו לעודד יצירה הבאה ממקום של אמת ולא ממקום של עיוות. ממקום של ענווה ולא ממקום של אגו. ממקום של טוהר ולא ממקום של זוהמה.

אין צורך בשפה גסה כדי ליצור ספרות איכותית. אין צורך לחדור לחדר המיטות כדי לטפל גם בנושאים אינטימיים. אין צורך לטפל בכל נושא בפרהסיה, וגם בשם האומנות וחופש היצירה אין היתר לעבור על הלכות, מנהגים, נורמות ומוסכמות. אין צורך להציג דווקא עולם קרוע, שסוע ומלא ניגודים וסתירות בכל עלילה וסיפור. בהחלט ניתן לספר גם סיפור שסופו השלמה ועלילתו מסתיימת בטוב ובושר.

גם בתוך עולם ההלכה עדיין יש מרחב עצום ליצירה ולאומנות. האמירה שאסור להגביל יצירה ויוצר היא אמירה מסוכנת הגוררת עמה רצון לאנרכיה מוסרית. טוב יהיה להזכיר לעצמנו מי הייתה לפני ששים-שבעים שנה המדינה הכי יצירתית, אומנותית ותרבותית באירופה, ומה יצא ממנה. אומנות ויצירה אינן בהכרח ערובה למוסריות ולעדינות הנפש. חדריהם וארמונותיהם של עריצים ודיקטטורים רבים בהיסטוריה היו מלאים ביצירות אומנות, בנגני חצר, בפיסול ובמחול, וכל זה לא מנע מהם להשמיד להרוג ולאבד, לאנוס ולרמוס כל יקר וקדוש.

כאשר האומנות והיצירה תנבע מתוך עולם יהודי פנימי עמוק ומושרש, תוצאותיה ותולדותיה ייגעו במקומות עמוקים בנפש האדם. כאשר האומנות והיצירה ינבעו מתוך עולם של יצרים, תאוות ומוחצנות - גם התוצאות תהיינה בהתאם.

י. העוז והענווה - לחי עולמים

מציאות החיים המודרנית הביאה אתה את תרבות הפנאי, את הרצון והצורך ביצירה ואומנות הן כיוצרים והן כצרכנים. הפנאי הזה יתמלא. אין ואקום בעולם היצירה, התרבות והאומנות. אם לא נמלא את החלל הזה ביצירה של קודש, הוא יתמלא ביצירה של חול.

היצירה מצריכה עוז. היהדות מכוונת לענווה. בראייה שטחית ולכאורה אלו נראות כתכונות סותרות ומנוגדות זו לזו. אולם, כפי שאמר לי פעם הרב משה צבי נריה זצ"ל - העוז והענווה הן תכונות סותרות אם מטרתן היא האדם עצמו, מימוש עצמו ותאוותיו. במקרה שכזה עוז מוביל למטרות הללו וענווה כביכול מרחיקה מהן. אולם כאשר השאיפה היא אל הקודש, כאשר המגמה היא "לחי עולמים", אזי לא רק שאלו אינן תכונות סותרות, אלא תכונות משלימות והכרחיות זו לזו. העוז והענווה - לחי עולמים.

דומני שהעולם היהודי מצפה לשלב הזה בחיי היצירה והאומנות. לאומנות ויצירה שירוממו את הנפש ולא ידכדכו אותה. ליצירה שתיתן כוח ולא תחליש, שתציב רף גבוה ולא תשאב לשאול תחתיות, שתבטא עדינות ולא גסות ופראות. אין כמו העולם היהודי שיש בפוטנציאל ובארסנל שלו כדי לגלות את כל הכוחות הללו ולהוציאם מן הכוח אל הפועל, לרומם, להאציל, לרגש ולתת הקראה וגובה אחר למציאות כולה, באמצעות היצירה והאומנות.